

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 341.231.1

DOI <https://doi.org/10.32838/2707-0581/2020.2-2/32>

Бурдоносова М.А.

Державний університет інфраструктури та технологій

ПРАВА ЛЮДИНИ: ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

У статті проаналізовано сучасні підходи до філософії прав людини, які сприяють пошуку підходу не тільки до окремих проблем ідентифікації прав людини, а й до дилеми між універсальністю та специфічністю в розумінні прав людини. Обґрунтування ідеї прав людини є однією з основних проблем правової антропології, пов'язане з пошуком відповіді на запитання: «Чому правовий порядок базується на дотриманні прав людини?» Філософсько-правовий підхід визначає права людини як такі, що роблять її вільною та захищають інтереси людини. З позиції теорії волі права надають перевагу волі їх власника над волею іншої сторони, якщо вона знаходиться з ним у конфлікті. На противагу їй, з позицій теорії інтересу права слугують для захисту чи здійснення інтересу їх власника.

Указується, що активна боротьба за права людини розпочалася двісті років тому, була результатом зусиль західного Просвітництва й демократичних революцій у Північній Америці та Західній Європі. Однак за останні два століття використовувався настільки широкий діапазон різних концепцій прав людини, що жодна культурна чи політична спільнота не спроможна стверджувати, що саме її розуміння та інтерпретація таких гарантій є «правильною». Відповідно, якщо образ людини віддзеркалюватиме специфічні ідеї лише однієї з конкуруючих культур чи ідеологій, навряд чи це знайде універсальне схвалення. Проте боротьба за права людини вимагає підтримки з боку носіїв різних культур і релігій, що є мотивацією діяти на користь прав людини відповідно до їхнього розуміння прав людини, усупереч гнобленню й тиранії. У цьому аспекті актуального значення набуває формула В. Брюггера як «самовизначального, значущого та відповідального способу життя», яка могла б стати спільним знаменником та універсальним нормативним ідеалом різних культур. Формула «образу людини» в концепції прав людини включає 5 елементів: самовизначення, значущість, відповідальність, захист і спосіб життя. Вона покликана допомогти розробити такий «образ людини», з яким могли б погодитися всі світові культури.

Ключові слова: філософія права, філософія прав людини, образ людини прав людини, філософська антропологія, діалектика прав та обов'язків.

Постановка проблеми. Соціальні норми певною мірою визначають поведінку людини, оскільки вона керується більшістю з них у своїх вчинках. Разом із тим у випадках, коли особисті інтереси не збігаються з інтересами суспільними, виникає можливість для порушення загальноприйнятих норм. Тому важливого значення набуває гармонізація суспільних та особистих інтересів, що має ґрунтуватися на усвідомленні людиною діалектики прав та обов'язків.

Обґрунтування ідеї прав людини є однією з основних проблем правової антропології та пов'язане з пошуком відповіді на запитання: «Чому правовий порядок базується на дотриманні прав людини?» Філософсько-правовий підхід визначає права людини як такі, що, по-перше,

роблять її вільною, по-друге, захищають інтереси людини. З позиції теорії волі права надають переваги волі їх власника над волею іншої сторони, якщо вона знаходиться з ним у конфлікті. На противагу їй, з позицій теорії інтересу права слугують для захисту чи здійснення інтересу їх власника. При цьому теорія природного права зараховує юридичні права до різновиду моральних прав, тоді як юридичний позитивізм такого взаємозв'язку не проводить. У цьому контексті цікавим є дослідження сучасних підходів до філософії прав людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам, що торкаються філософських аспектів прав людини, присвячені дослідження вчених, які відображено в монографіях і статтях В. Брюггера,

В.С. Бігуна, Н.В. Варламової, С.А. Калініної, Є.А. Лукашової, С.І. Максимова, Т.Л. Живуліної, Т.Н. Радько та ін. Однак, незважаючи на зусилля науковців у різні періоди часу, традиційні проблеми, пов'язані з правами і свободами людини та громадянина, зокрема з їх природою, сутністю й призначенням, до теперішнього моменту залишаються недостатньо розробленими.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз сучасних підходів до філософії прав людини, які допоможуть знайти підхід не тільки до окремих проблем ідентифікації прав людини, а й до дилеми між універсальністю та специфічністю в розумінні прав людини.

Виклад основного матеріалу дослідження. Права людини визначають людині простір її особистісної свободи й автономії, забезпечують кожній людині умови її самореалізації. Вони стають тією силою, що наповнює змістом суспільний простір. Завдяки їм можливе включення людей як суспільних одиниць у визначену систему відносин, а право є умовою участі кожного в суспільних справах. Права людини слугують необхідними умовами людського існування та комунікації, розглядаються як незалежні стандарти, мірила, відповідно до яких оцінюються закони, діяльність уряду тощо.

В античний період права людини вважалися «священними», дарованими людині Богом, природою, вищим розумом. У період Просвітництва ці позиції лише укріпилися, вони стали вираженням уявлень про безумовну цінність прав людини, а під час їх характеристики почали використовувати терміни «природжені», «невідчужувані». Поняття «невідчужуваних прав» означає, що вони є «невід'ємними», ніхто ніколи не може в людини їх відібрати, у тому числі сама людина не може від них відмовитися. Такі права існують у людини від народження, вона буде ними володіти, незалежно від того закріпить держава їх у своєму законодавстві чи ні (право на життя, здоров'я, честь, гідність). Однак письмове закріплення прав людини з боку держави допомагає їх захищати від злочинних посягань і лише підкреслює їх значущість.

Як зазначав Б. Спіноза, першопочатково люди існували в природному стані війни «всіх проти всіх» і були рівні у своєму свавіллі та праві на все. Проте в суспільстві, де власність залишалася за власником лише до того часу, поки не прийде хтось сильніший, люди не могли безпечно існувати. Тому на заміну етапу «людина людині – вовк», «хто сильніший, той і правий» прийшло усвідомлення необхідності створення правил безконфлік-

тного співіснування людей із можливістю збереження за собою приватної власності, передачі її в спадщину тощо. Люди домовилися про перехід від природного стану до цивільного – із цивілізованою державою та усвідомленням людини як основної цінності. Тобто з небезпеки, яка виникає через конфліктну природу людини, виникає необхідність утвердження невідчужуваних прав людини. Вони стають результатом обміну добровільної відмови від насильства на безпечне існування. Отже, з відмови людей убивати, грабувати чи переслідувати один одного виникає право на життя, власність і свободу [1, с. 34; 9]. Суспільство має дійти цього консенсусу добровільно. При цьому підстави такого рішення з часом відходять на другий план, неважливо, що саме спонукало людину до цього рішення: релігія (не вбивай, не кради, не жадай дому ближнього твого); мораль (уявлення про добро і зло, правду і кривду); соціум (суспільний осуд), головне, щоб це стало загальноприйнятим беззаперечним правилом співіснування глобального масштабу.

У процесі переходу від природного до цивільного стану людина вибирає відмову від насильства. І в цьому виборі виявляється фундаментальний антропологічний інтерес: зберегти своє Я, свою екзистенцію. У цих основних правах людини, що виражають фундаментальний антропологічний інтерес – збереження власного Я, виявляються трансцендентальні інтереси, тобто такі, від яких людина не може відмовитися: інтерес зберегти єдність тіла і життя як умови виживання; збереження власності як умови більш якісного існування; залишатися вільним за для виживання ще більшої якості. Реалізація цієї вимоги є мінімальною умовою, що робить людину людиною, що означає вимогу визнання права іншого, його цінності й гідності.

Активна боротьба за права людини розпочалася двісті років тому, була результатом зусиль західного Просвітництва та демократичних революцій у Північній Америці й Західній Європі. Однак за останні два століття використовувався настільки широкий діапазон різних концепцій прав людини, що жодна культурна чи політична спільнота не спроможна стверджувати, що саме її розуміння та інтерпретація таких гарантій є «правильною» [2, с. 137]. Відповідно, якщо образ людини віддзеркалюватиме специфічні ідеї лише однієї з конкуруючих культур чи ідеологій, навряд чи це знайде універсальне схвалення.

Для глибокого розуміння місця й ролі особи в концепції прав людини варто звернутися

до формули, запропонованої В. Брюггером у статті «Образ людини в концепції прав людини» 1996 року, яка включає 5 елементів: самовизначення, значущість, відповідальність, захист і спосіб життя [3]. Ця формула покликана допомогти розробити такий «образ людини» (німецькою – *das Menschenbild*, англійською – *the image of the person*), із яким могли б погодитися всі світові культури.

Самовизначення – це процес вибору й визначення людиною власних цінностей, можливостей, потреб, способів і норм поведінки, а також критеріїв, за якими вона сама оцінює себе та свої досягнення. Воно пов'язане зі здатністю людини ставити цілі й розробляти, утілювати й захищати свій життєвий план. До певної міри кожен життєвий план неминуче є продуктом розвитку емпіричної природи людей, тобто їхніх основних потреб. Однак, щоб людські потреби стали визначальними планами дій, індивід має надати цим рушіям форми через їх утвердження, обмеження чи інтенсифікацію; цей процес стосується не тільки базових рушіїв, притаманних усім людям, а й конкретних індивідів і їхнього способу життя [4, с. 90–91]. Інакше кажучи, у більшості ситуацій індивід має визначитися зі своїми схильностями й так обрати конкретний план своїх дій, що зазвичай передбачає вибірковий характер діяльності. У самовизначення є два ключові аспекти: свобода вибору та персональної відповідальності.

Значущість – це елемент образу людини, який висуває на перший план фундаментальне антропологічне положення, що людський розвиток індивіда, спільноти чи людства загалом ґрунтується на культурі як другого ества людини. Це допомагає частковому вивільненню людини від суворої біологічної залежності й визначальної сили інстинктів. Соціальні норми та культурні концепції повинні розроблятися людством у всіх сферах життя, щоб визначити спосіб дій і відповідні їм поняття як ідентичні в будь-якому контексті. У цьому процесі культури формують свою ідентичність, а індивіди – свою особистість. Щоб культура стала тим орієнтиром, який буде спрямовувати людину у вирі її емоцій та інстинктів до соціально прийнятних рішень, культурні й моральні норми мають засновуватися на загальних уявленнях суспільства про добро і зло, правду і кривду, справедливе та несправедливе.

Відповідальність – свідоме ставлення особи до вимог суспільної необхідності, обов'язків, соціальних завдань, норм і цінностей; усвідомлення сутності та значення діяльності, її наслідків для

суспільства й соціального розвитку, вчинків особи з погляду інтересів суспільства або певної груп.

Захист життя – людині має гарантуватися фізична безпека (виживання як фундаментального людського інтересу) ще до прийняття нею рішення про те, як їй вести своє життя. Як зазначав Т. Гоббс, фізичне виживання є найважливішим політичним інтересом, який у разі його колізії з іншими набуває більшого значення, ніж будь-що інше, у тому числі вимоги індивідуальних свобод, наприклад, таких як свобода переконань і совісті [5, с. 7–9]. Звідси й випливає важливість «*habeas corpus*» (тобто закону про недоторканність особи) та справедливого судочинства. Ці гарантії сягають апогею в тому, що англо-американський світ називає державою верховенства права (*the rule of law state*), а німецька традиція визначає як правову державу (*Rechtsstaat*). Ці традиційні аспекти захисту життя, фізичної цілісності й особистої свободи нещодавно розширилися розумінням необхідності захисту докільля заради виживання людських істот. Дискусії із цього приводу часто зачіпають аспект виживання, оскільки припускається, що людське життя процвітатиме тільки тоді, коли людство досягне гармонії з іншими формами життя та природи загалом [2, с. 142].

Спосіб життя є останнім елементом запропонованої В. Брюггером формули образу людини, стосується стилю життя, який людина для себе свідомо обирає. Це водночас є одним із аспектів образу людини й кінцевою метою, оскільки стиль життя охоплює всі вищезазначені елементи. Людина не може «будувати» життя до тих пір, поки вона не володіє певним рівнем свободи для вироблення власного плану життя. Однак цей вибір має певні межі, оскільки на нього значним чином впливає навколишня політична, економічна, екологічна ситуація (збройні конфлікти, повені, економічна криза тощо). До того ж певна культура забезпечує критерії взаємної поступливості, індивідуальної відповідальності, індивідуальної підзвітності й соціального забезпечення, які є чотирма головними рівнями відповідальності. Людина, яка зважає на всі ці аспекти, не тільки «живе» своїм життям, а й діє адекватно, оскільки в такому балансі між індивідом, громадою та культурою людська гідність знаходить своє найкраще втілення.

Варто наголосити, що «образ людини» в сучасній німецькій юридичній науці та практиці є прикладним аспектом. У практиці Федерального Конституційного суду ФРН використано образ людини, закладений у Конституції ФРН задля

того, щоб роз'яснити сторонам у справі й громадськості загалом ті підстави, на основі яких Суд домігся балансу між конкуруючими приватними інтересами та між приватними й публічними інтересами. Типовим формулюванням Суду є: «Образ людини, що лежить в основі Основного Закону ФРН, – це не окремий ізольований індивід. Навпаки, Основний Закон подолав суперечність між індивідом і спільнотою, забезпечивши здійснення комунітарних зв'язків та обов'язків людини без зазіхання на її внутрішню й автономну цінність» [2]. Формула образу людини ґрунтується, з одного боку, на положенні про незалежність та індивідуальність кожної людської істоти як основної конституційної цінності (головна його засада), а з іншого – на врахуванні взаємодії людей у суспільстві (його комунітарний елемент), що вимагає досягнення певного розумного балансу між правами й обов'язками [6, с. 152].

Разом із тим універсалізм прав людини може бути збережений через звернення до п'яти запропонованих елементів як складових елементів людського буття. Кожен із них відображає необхідний аспект людського розвитку, щоб кожна культурна чи політична спільнота могла їх усіх улаштувати. Зокрема, у ст. 30 Загальної декларації прав людини передбачено: «Ніщо в цій Декларації не може бути витлумачене як надання будь-якій державі, групі чи особі права займатися будь-якою діяльністю або чинити дії, спрямовані на знищення прав і свобод, викладених у цій Декла-

рації» [10]. Це ж стосується п'яти складових елементів образу людини. Незважаючи на потребу збалансування взаємовпливу елементів, оскільки всі вони взаємопов'язані, кожен із зазначених елементів необхідно поважати й берегти заради забезпечення можливості жити гідним людини життям.

Висновки. Важливим завданням правової науки та філософії права, зокрема, є поглиблення й розроблення сучасної проблематики прав людини. За останні два століття використовувався настільки широкий діапазон різних концепцій прав людини, що жодна культурна чи політична спільнота не спроможна стверджувати, що саме її розуміння та інтерпретація таких гарантій є «правильною». Крім того, сьогодні концепція прав людини вийшла далеко за межі трактування її як сукупності певних можливостей людини, наданих державою. Відповідно, якщо образ людини віддзеркалюватиме специфічні ідеї лише однієї з культур чи ідеологій, навряд чи це знайде універсальне схвалення. Однак боротьба за права людини вимагає підтримки з боку носіїв різних культур і релігій, що є мотивацією діяти на користь прав людини відповідно до їхнього розуміння прав людини, усупереч гнобленню й тиранії. У цьому аспекті актуального значення набуває формула В. Брюггера як «самовизначального, значущого та відповідального способу життя», яка могла б насправді стати спільним знаменником та універсальним нормативним ідеалом різних культур.

Список літератури:

1. Гюффе О. Політична антропологія в особливому полі уваги права. *Вибрані статті*. Київ, 1998. С. 31–44.
2. Брюггер В. Образ людини у концепції прав людини / пер. з англ. та нім. В.С. Бігуна. *Філософія прав людини*. Київ, 2003. Т. 1. С. 136–146.
3. Brugger W. The Image of the Person in the Human Rights Concept. *Human Rights Quarterly*. 1996. № 18.
4. Selznick P. Sociology and Natural Law. *Natural Law Forum*. 1961. № 6.
5. Гоббс Т. Левіафан / пер. з англ. Київ : Дух і Літера, 2000. 606 с.
6. Максимов С.І. Антропологічні основи права. *Філософія права і загальна теорія права*. 2012. № 2. С. 148–155.
7. Rentsch T. Die Konstitution der Moralität: Transzedente Anthropologie und praktische Philosophie. 1990.
8. Jellinek G. Das System der subjektiven öffentlichen Rechte. 1905, 2nd ed.
9. Филиппов А.Ф., Хёффе О. Политика, право, справедливость. Основы философии права и государства / перевод Вл.С. Малахова при участии Е.В. Малаховой. Москва : Гнозис, 1994. 319 с.; *Социологический журнал*. 1995. № 4. С. 207–213.
10. Загальна декларація прав людини, прийнята ООН 10.12.1948. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml.

Burdonosova M.A. HUMAN RIGHTS: THE PHILOSOPHICAL-LEGAL ASPECT

The article analyzes modern approaches to the philosophy of human rights that contribute to finding an approach not only to individual problems of human rights identification, but also to the dilemma between universality and specificity in understanding human rights. The substantiation of the idea of human rights is

one of the main problems of legal anthropology and is related to the search of the answer to the question: "Why is the rule of law based on respect for human rights?" The philosophical and legal approach defines human rights as base for freedom and protecting human interests. From the standpoint of the theory of will, rights give preference to the will of their owner over the will of the other party if it is in conflict with him. In contrast, from the point of view of interest theory, rights serve to protect the interest of their owner.

The article points out that the active search of human rights began two hundred years ago and was the result of the efforts of Western Enlightenment and democratic revolutions in North America and Western Europe. However, over the past two centuries, such a wide range of different human rights concepts have been used that no cultural or political community can claim that its understanding and interpretation of such guarantees is exclusively "correct". Accordingly, if the image of a person reflects the specific ideas of only one competing culture or ideology, it is unlikely to find universal approval. However, the fight for human rights requires the support of people of different cultures and religions, which motivates them to act for the benefit of human rights in accordance with their understanding of human rights, despite oppression and tyranny. In this aspect, the value of B. Brugger's formula as "self-determined, meaningful and responsible way of life", which could become a common denominator and universal normative ideal of different cultures, is of particular importance. The "image of human" formula in the concept of human rights includes 5 elements: self-determination, significance, responsibility, protection and lifestyle. It aims to help develop a "image of human" that all world cultures can agree on.

Key words: *philosophy of law, philosophy of human rights, image of human rights, philosophical anthropology, dialectics of rights and responsibilities.*